

ΤΟ ΓΕΝΙΚΟΤΕΡΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΤΗΣ "ΥΠΟΘΕΣΗΣ SOKAL" ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΩΝ¹

[Πρόλογος του επιμελητή στο *Γοητευτικές και παραπλανητικές ακροβασίες της φιλοσοφίας*, πρόλ. Ν.Παναγιωτόπουλος, μτφρ. Τ.Μπούκη, επιμ. Σ. Βιρβιδάκης
Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2002, 21-36]

Αφορμή για την συγγραφή του *Γοητευτικές και παραπλανητικές ακροβασίες της φιλοσοφίας* [Ακριβέστερη απόδοση του γαλλικού τίτλου '*Prodiges et vertiges de l'analogie*' θα ήταν το '*Θαύματα και παραζάλη της αναλογίας*'] ήταν κυρίως οι γαλλικές αντιδράσεις στην έκδοση του βιβλίου *Impostures intellectuelles* (*Απάτες της διανόησης*) των Alan Sokal και Jean Bricmont. Ο αναγνώστης του κειμένου του Jacques Bouveresse μπορεί να μελετήσει τα καυστικά σχόλια που αναφέρονται σε καταχρήσεις σημαντικών πορισμάτων των θετικών επιστημών από Γάλλους στοχαστές και να σχηματίσει προσωπική άποψη για τις μάλλον απαισιόδοξες διαπιστώσεις του όσον αφορά την ποιότητα της δημόσια καθιερωμένης και συχνά διεθνώς προβαλλόμενης φιλοσοφικής δραστηριότητας στη σύγχρονη Γαλλία. Είναι προφανές πως ο Bouveresse συμφωνεί με τις περισσότερες εκτιμήσεις των Sokal και Bricmont και υπερασπίζεται το εγχείρημά τους ενάντια στις αντεπιθέσεις των γνωστών στοχαστών και διανοουμένων οι οποίοι αποτελούν τον κύριο στόχο της κριτικής τους καθώς και των διαφόρων θαυμαστών και οπαδών αυτών των διανοουμένων.

Στο σύντομο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε συνοπτικά τις βασικές διαστάσεις της διαμάχης και να αξιολογήσουμε το ενδιαφέρον της με ιδιαίτερη αναφορά στην απήχησή της στον ελληνικό χώρο. Η απήχηση αυτή δεν αφορά τόσο το συγκεκριμένο βιβλίο όσο το προγενέστερο άρθρο - παρωδία του Sokal, "Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity" ("Υπερβαίνοντας τα όρια: Προς μια μετασχηματιστική ερμηνευτική της κβαντικής βαρύτητας"), δημοσιευμένο στο περιοδικό *Social Text* το

¹ Θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον φίλο Νάσο Βαγενά για την πολύτιμη συνδρομή του στην συγκέντρωση του υλικού που αποτελεί το αντικείμενο αυτής της ανάλυσης, καθώς και την Βάσω Κινητή και την Ευγενία Μυλωνάκη για τις χρήσιμες παρατηρήσεις τους.

1996. Μάλιστα οι περισσότεροι από όσους αναμείχθηκαν στην διαμάχη που συνεχίζει με το κείμενό του ο Bouveresse, όταν μιλούν για την "υπόθεση Sokal" αναφέρονται κυρίως σ' αυτό το άρθρο². Υπάρχει βέβαια προφανής συνέχεια ανάμεσα στην έμμεση υπονόμηση ενός ορισμένου τρόπου σκέψης, στην οποία αποσκοπούσε η αρχική ψευδο-εργασία που οι εκδότες του *Social Text* παρασύρθηκαν και έσπευσαν να δημοσιεύσουν, και στην ευθεία καταγραφή παρερμηνειών και παραπλανητικών αποπειρών εκμετάλλευσης επιστημονικών εννοιών από διάσημους εκπροσώπους αυτού ακριβώς του τρόπου σκέψης που επιχειρείται στο *Impostures intellectuelles*. Και είναι εύλογο τόσο οι υποστηρικτές όσο και οι επικριτές των απόψεων του Sokal να αναγνωρίζουν αυτή την συνέχεια, ακόμη και όταν συνειδητοποιούν πως η ανατρεπτική πρώτη κίνηση του αμερικανού φυσικού, που πέτυχε να ξεγελάσει τους μεταμοντέρνους αντιπάλους του, κολακευοντάς τους και μιμούμενος την συλλογιστική τους, είχε μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα από την ανοικτή καταγγελία τους η οποία ακολούθησε.

Οπωσδήποτε, στην Ελλάδα δεν μπορούμε ακόμη να μιλήσουμε για πραγματική υποδοχή των επίμαχων κειμένων εφόσον δεν έχουν δημοσιευθεί σε ελληνική

² Το άρθρο δημοσιεύτηκε στο τεύχος του Απριλίου 1996 του *Social Text* (σσ.217-252). Το περιοδικό αποτελεί βήμα έκφρασης του νεοσύστατου χώρου των λεγόμενων "πολιτισμικών σπουδών" (Cultural Studies) που συγκροτείται ως πεδίο σύνθετης φιλοσοφικής θεώρησης των πιο πρόσφατων πορισμάτων των κοινωνικών και των ανθρωπιστικών επιστημών, υπό το πρίσμα "μεταμοντέρνων" αντιλήψεων. Το άρθρο του Sokal φαινόταν να υποστηρίζει πως οι σύγχρονες εξελίξεις στη θεωρητική φυσική δικαιώνουν και ενισχύουν αυτές τις μεταμοντέρνες φιλοσοφικές και πολιτικές αντιλήψεις για την ανάγκη παραβίασης των συνόρων μεταξύ των διαφόρων επιστημών και κυρίως για την σχετικοποίηση ή και κατάργηση παραδοσιακών κριτηρίων ορθότητας, αντικειμενικότητας, αλήθειας και ορθολογικότητας, στο όνομα μιάς ριζικής απελευθέρωσης και "δημοκρατικοποίησης της κοινωνικής, οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ζωής". Δύο μήνες αργότερα με νέο άρθρο του στο περιοδικό *Lingua Franca* (τεύχος Μαΐου/Ιουνίου 1996, σσ.62-64), με τίτλο "A Physicist Experiments with Cultural Studies" ("Το πείραμα ενός φυσικού με τις πολιτισμικές σπουδές"), ο Sokal αποκάλυπτε ότι το δημοσιευμένο κείμενο δεν ήταν παρά μια παρωδία επιστημονικής εργασίας, γεμάτη από αοριστίες, παραλογισμούς ή και συρραφή ανακριβών ερμηνειών και ετερόκλητων στοιχείων, που σκοπό είχε να ελέγξει την κριτική εγρήγορηση των υπευθύνων του *Social Text* κατά την επιλογή της ύλης του. Ανέπτυξε λεπτομερέστερα τις σκέψεις του στο άρθρο "Transgressing the Boundaries: An Afterword" που δημοσιεύτηκε στο *Philosophy and Literature* 20(2): 338-346 (October 1996). Το γεγονός είναι πως οι εκδότες του πρωτοποριακού περιοδικού έσπευσαν να δημοσιεύσουν το απατηλό δοκίμιο του Sokal, θεωρώντας ότι συμβάλλει στην προαγωγή των στόχων τους. Ακολούθησαν έντονες διαμαρτυρίες των εκδοτών του *Social Text*, άρθρα και επιστολές σε εφημερίδες και περιοδικά ευρείας κυκλοφορίας (μεταξύ άλλων, *New York Times*, *Times Literary Supplement*, *New York Review of Books*), παρεμβάσεις διασήμων επιστημόνων (Steven Weinberg) και η έντονη συζήτηση της "υπόθεσης Sokal" συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια με αναφορά και στο βιβλίο *Impostures Intellectuelles* των Sokal και Bricmont και εξακολουθεί μέχρι σήμερα, ενώ οργανώθηκαν και σχετικές συναντήσεις σε πανεπιστημιακά και εξωπανεπιστημιακά fora. Για μια λεπτομερή παρουσίαση της ιστορίας της υπόθεσης Sokal, και των κυριότερων θετικών και αρνητικών αντιδράσεων στο άρθρο-παρωδία και στο βιβλίο, βλ., Yves Jeanneret, *L'affaire Sokal et la querelle des impostures*, Paris: Presses Universitaires de France, 1998.

μετάφραση³. Γι'αυτό θα εξετάσουμε εδώ μόνο την απήχηση, -ίσως μάλιστα θα ήταν ορθότερο να χρησιμοποιήσουμε τον όρο *απόηχος*-, της σχετικής αντιπαράθεσης, στον βαθμό που αυτή έγινε γνωστή και μεταφέρθηκε στην κοινότητα των ελλήνων διανοουμένων μέσα και έξω από τον ακαδημαϊκό χώρο⁴. Πράγματι, υπήρξε συζήτηση κυρίως της αρχικής "υπόθεσης Sokal", αφού το περιεχόμενο του άρθρου και τα γεγονότα που ακολούθησαν την εμφάνισή του δεν μεταφέρθηκαν και σχολιάστηκαν απλώς στον ελληνικό τύπο. Μετά από εκτενή παρουσίαση και μια πρώτη προσπάθεια ερμηνείας και αποτίμησης σε ειδική επιστημονική συνάντηση ανοικτή στο κοινό⁵, οι σημαντικότερες τοποθετήσεις υπέρ και κατά της "φάρσας" του Sokal, προβλήθηκαν και αναπτύχθηκαν σε περιοδικά κοινωνικοπολιτικού προβληματισμού, με οξείες παρεμβάσεις, απαντήσεις και ανταπαντήσεις και στον ημερήσιο τύπο. Δεν μπορούμε στο πλαίσιο αυτής της σύντομης εργασίας να επιδιώξουμε μια πλήρη και ακριβή περιγραφή όλων των σχετικών αντιπαρατιθέμενων απόψεων και επιχειρημάτων, που συμπληρώθηκαν αργότερα από αρκετές, αναλογικά συντομότερες αναφορές στο βιβλίο, λίγο μετά την έκδοσή του στην Γαλλία.. Θα περιοριστούμε στην σκιαγράφηση ορισμένων χαρακτηριστικών αντιδράσεων, παραπέμποντας ενδεικτικά σε μερικά μόνο από τα πολλά δημοσιεύματα που καλύπτουν το φάσμα των βασικότερων θετικών και αρνητικών αντιμετώπισεων της όλης υπόθεσης⁶. Σκοπός μας είναι κατ'αρχάς η επισήμανση εκείνων των πτυχών του

³ Πρώτη παρουσίασε το θέμα η εφημερίδα *Η εποχή* (9/2/1997), όπου δημοσιεύτηκε σε ελληνική μετάφραση το άρθρο που ο Sokal έστειλε στο περιοδικό *Lingua Franca* αποκαλύπτοντας την φάρσα του. Στην ίδια εφημερίδα ακολούθησε η δημοσίευση της μεταφρασμένης απάντησης των μελών της συντακτικής επιτροπής του *Social Text*, Bruce Robins και Andrew Ross, "Φάρσες, επιστήμη και εξουσία", (16/2/1997). Στη συνέχεια το ελληνικό κοινό είχε την ευκαιρία να διαμορφώσει πληρέστερη εικόνα και από μεταφράσεις σύντομων άρθρων και συνεντεύξεων στον διεθνή τύπο, του Sokal, των Sokal και Bricmont και διαφόρων υποστηρικτών και κυρίως επικριτών τους, όπως ο Jacques Derrida. Ιδιαίτερα χρήσιμη για την ενημέρωση σχετικά με τους στόχους του βιβλίου *Impostures intellectuelles* είναι η πιο πρόσφατη συνέντευξη του Sokal στην Κωνσταντίνα Γιαννούτσου, "Ό,τι λένε οι διανοούμενοι δεν είναι χρυσός", *Ελευθεροτυπία*, 28/5/1999. Έχει τέλος αναγγελθεί η έκδοση του *Impostures intellectuelles* από τις εκδόσεις Λιβάνη.

⁴ Η περιγραφή της αντιπαράθεσης των ελλήνων διανοουμένων που ακολουθεί μπορεί να διαβαστεί σε συνδυασμό με την δομική ανάλυση του φαινομένου της υποδοχής της υπόθεσης Sokal στην Ελλάδα την οποία επιχειρεί ο Νίκος Παναγιωτόπουλος στον πρόλογό του.

⁵ Την συνάντηση αυτή οργάνωσε το Τμήμα *Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης* του Πανεπιστημίου Αθηνών την 13η Φεβρουαρίου 1997 με τη συμμετοχή των Θόδωρου Αραμπατζή, Στέλιου Βιρβιδάκη, Κώστα Γαβρόγλου, Βάσω Κιντή, Κώστα Κριμπά και Θανάση Τζαβάρα. Τις εισηγήσεις των ομιλητών ακολούθησε έντονη συζήτηση και ανταλλαγή απόψεων με τη συμμετοχή του κοινού. Οι περισσότερες από αυτές τις εισηγήσεις σε εκτενέστερη επεξεργασμένη μορφή δημοσιεύτηκαν αργότερα. (Βλ. και επόμενη σημείωση).

⁶ Βλ. μεταξύ άλλων, τα εξής κείμενα: στο περιοδικό *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος*, Βάσω Κιντή, "Η υπόθεση Sokal: Τί δείχνουν τα γεγονότα που σχετίζονται με την υπόθεση Sokal", τεύχ.33, 7/3/1997, Στέλιος Βιρβιδάκης, "Ο βασιλιάς είναι γυμνός: Η απάτη του Sokal και τα κριτήρια ελέγχου στην

ζητήματος που απασχόλησαν πρόσφατα και απασχολούν μέχρι σήμερα τους Έλληνες διανοούμενους. Η μελέτη τους θα μπορούσε ίσως να επιτρέψει την συναγωγή κάποιων περαιτέρω συμπερασμάτων για την δυναμική της πρόσληψης και της επεξεργασίας συγκεκριμένων θέσεων στον χώρο της φιλοσοφίας και των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Και τα συμπεράσματα θα έπρεπε να εξεταστούν σε

φιλοσοφία", τεύχ.34, 4/4/1997, "Σχόλια σε αντιδράσεις για το κείμενο 'Ο βασιλιάς είναι γυμνός'", τεύχ.38, 4/7/1997, Αριστείδης Αντονάς, "Sokial Text", Στάθης Γουργουρής, "Το θάρρος του γυμνού", Αγγελος Ελεφάντης, "Η καρμανιόλα και τα πολιτικά δικαιώματα", τεύχ. 36, 16/5/1997, Γιώργος Φαράκλας, "Οι τριχιές του Ντερριντά", τεύχ.39, 25/7/1997, Θανάσης Τζαβάρας, "Γράμμα από τον Μισοσιπιή ή Sokal? So...Who? So...What?" τεύχ. 41, 10/10/97· στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, Αριστείδης Μπαλτάς, "Υπόθεση Σόκαλ: Το πλαίσιο και η συγκυρία", τεύχ. 62, Ιανουάριος-Μάρτιος 1997, (αναδημ. στο Αριστείδης Μπαλτάς, *Φιλοξενώντας τον Ζακ Ντερριντά...Στο περιθώριο επιστήμης και πολιτικής*, Αθήνα, Εκκρεμές 1999) και Κώστας Γαβρόγλου, "Η υπόθεση Σόκαλ", στο ίδιο τεύχος· στο περιοδικό *Αντί*, Βαγγέλης Μπιτσώρης, "Υπόθεση Σόκαλ: Ορθίες ή πεσμένες τρίχες;", τεύχ.646, 24/10/1997, Δημήτρης Δημητράκος, "Το επεισόδιο Sokal και οι συνέπειές του", τεύχ.648, 21/11/1997. Βλ., ακόμη, Γιώργος Βέλτσος, "Virvidakis Text", *Τα Νέα*, 14/6/1997, και με αναφορά και στο *Impostures intellectuelles* την αντιπαράθεση απόψεων στο *Βήμα*: Δημήτρης Ψυχογιός, "Φαλακρές τραγουδίστριες", 12/10/1997, Θεόδωρος Γεωργίου, "Ανατομία της 'υπόθεσης Σόκαλ'", 12/10/1997, "Παρωχημένες κοσμοεικόνες" 2/11/1997, "Το μειδίαμα του Τιμαίου", 30/11/1997, Δ.Ν.Μαρωνίτης, "Περί ύφους", 19/10/1997, "Από δεύτερο χέρι" 26/10/1997, Δημήτρης Τζιόβας, "Κοσμοθεωρητικά πυροτεχνήματα", 2/11/1997, Αργύρης Νικολαΐδης, "Η μεταφυσική εξίσωση", 16/11/1997, Νάσος Βαγενάς, "Ανατομία μιάς ανατομίας" 26/10/1997, "Η ρητορική της ρητορείας" 20/11/1997, Δημήτρης Δημητράκος, "Ποιός φοβάται τον Σόκαλ;", 16/11/1997, Θ.Δ. Παπαγγελής, "Μας αφορά τελικά ο μεταμοντερνισμός;", 30/11/1997, Εμμ. Σαριδάκης, "Ο Σόκαλ και η 'υπόθεση Θεοχάρη'", Νίκος Κασαπάκης, "Περί 'διανοητικής αγυρτείας'", 11/1/1998, καθώς και τη συνέχεια της διαμάχης και σε άλλα δημοσιεύματα, μεταξύ των οποίων μπορούν να αναφερθούν τα, Βαγγέλης Μπιτσώρης, "Αναγνωστική απάτη και εθνικότητες- εθνικισμοί των ιδεών", *Η εποχή*, 12/10/1997 Φωτεινή Τσαλίκoglou, "Γεννημένοι να αναζητάμε την αλήθεια", *Τα Νέα*, 21/10/1997, Γιώργος Βέλτσος, "Ενας μίμος θεάς", *Τα Νέα*, 8/11/1997, Δημοσθένης Κούρτοβικ, "Το ολοκλήρωμα της αποδόμησης", *Τα Νέα*, 17/2/1998, Θάνος Λίποβατς, "Μια νέα (παλιά) διαμάχη στις ανθρωπιστικές επιστήμες", *Ελευθεροτυπία*, 8/11/1997, "Μερικές κριτικές των θέσεων του Lacan, αναφορικά με την ψυχανάλυση, την φιλοσοφία και την πολιτική θεωρία και μια αντικριτική τους", *Σύγχρονα Θέματα*, τεύχ. 73, Ιούνιος 2000, Δημήτρης Σκαρπαλέζος, "Σταλινικός μεταμοντερνισμός", *Η εποχή*, 23/11/1997, Ευγένιος Αρανίτσης, "Και τελικά;" *Ελευθεροτυπία*, 1/4/1998, Γιάννης Σχίζας, "Κουλτουροπαθείς...", *Η εποχή*, 30/5/1999, Θανάσης Γιαλκέτσος, "Κατάχρηση αυθεντίας" *Ελευθεροτυπία*, 28/5/1999. Τα κείμενα αυτά (άρθρα, επιφυλλίδες, κριτικά σχόλια και επιστολές) -που δεν εξαντλούν όλα τα σχετικά με την υπόθεση Sokal- ποικίλλουν φυσικά σε μεγάλο βαθμό ως προς το ύψος, το περιεχόμενο και την ποιότητα. Μπορούν να διαβαστούν σε συνδυασμό με άλλα συναφή δημοσιεύματα περίπου της ίδιας περιόδου, τα οποία εκφράζουν γενικότερες αντιδράσεις στην παρουσίαση μεταμοντέρνων απόψεων και σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την συζήτηση των θέσεων των Sokal και Bricmont, όπως για παράδειγμα το σατιρικό ρεπορτάζ της δημοσιογράφου, Μαρίλης Μαργωμένου, "Η αποδόμηση μιάς ρεπόρτερ", *Το Βήμα*, 6/6/1999, (που αποτελεί διακομώδηση μιάς ακατανόητης κατά την γράφουσα διάλεξης του Derrida) και οι επιφυλλίδες με θετικά και αρνητικά σχόλια: Δ.Γ. Ψυχογιός, "Επικίνδυνος λαϊκισμός", Θ.Δ. Παπαγγελής, "Πότε ήρθαν στην Ελλάδα τα αποδημητικά πουλιά", Δ.Δημηρούλης, "Οι κοσμικές 'ευαισθησίες' και η κοινή λογική", Ι.Κ. Πρετεντέρης, "Μέτρο πραγμάτων", *Το Βήμα* 13/6/1999, και οι επιστολές, Φαίδων Κοζίρης, "Στοχαστής ή τσαρλατάνος;", Αθανάσιος Σμοκοβίτης, "Πνευματική επιδειξιμανία" και Γιάννης Γεράσης, "Λεξιλαγεία και τρομοκρατία", *Το Βήμα*, 20/6/1999. Οι παραπομπές μας στη συνέχεια θα γίνονται με την αναφορά του ονόματος του ή της συγγραφέα και της χρονολογίας ή ημερομηνίας δημοσίευσης. Εδώ αξίζει ακόμη να σημειωθεί πως αρκετοί από τους Έλληνες επικριτές των Sokal και Bricmont παρασύρθηκαν και έσπευσαν να χειροκροτήσουν την παρωδία κειμένων Γάλλων μεταμοντέρνων στοχαστών που παρουσιάστηκε σε ομιλία του Pascal Engel στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών τον Νοέμβριο του 1998. Βλ. Pascal Engel «L'affaire Sokal concerne-t-elle vraiment les philosophes français?», in Jean-François Mattei, *Philosopher en français*, Paris: Presses Universitaires de France, 2001, 457-476.

σύγκριση με την παραγωγή και την διακίνηση ιδεών σε άλλες χώρες, όπως η Γαλλία και οι Η.Π.Α. - όπου κυρίως εκτυλίχθηκε η πρωτογενής αντιπαράθεση γύρω από την υπόθεση Sokal⁷. Μάλιστα, η χρονική απόσταση από την εκδήλωση των εξεταζόμενων αντιδράσεων καθιστά δυνατή την περισσότερο αντικειμενική και νηφάλια αποτίμησή τους.

Όσοι επικροτούν την αρχική ιδέα του Sokal, και κατά κανόνα συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό και με τις καταγγελίες του *Impostures intellectuelles*, δέχονται σαφώς ότι είναι νόμιμη και επιθυμητή η επιχειρούμενη κριτική. Όπως έχει επανειλημμένα εξηγηθεί από τους Sokal και Bricmont, η κριτική αυτή στρέφεται κατά μιας συγκεκριμένης, αν όχι κυρίαρχης, οπωσδήποτε ιδιαίτερα διαδεδομένης μορφής "μεταμοντέρνου" στοχασμού, που συνήθως συμβαδίζει και με ένα προβληματικό "ύφος και ήθος" στον χώρο της σύγχρονης φιλοσοφίας και των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών. Αυτό το είδος στοχασμού διακρίνεται κυρίως από την υιοθέτηση ακραίου σχετικισμού, αντιρεαλισμού ή και μηδενισμού, την αμφισβήτηση των παραδοσιακών κανονιστικών αρχών ορθολογικότητας και των γνωστικών αξιών που φαίνεται να διέπουν τις φυσικές επιστήμες, και συνοδεύεται από την καλλιέργεια ενός είδους λόγου που χρησιμοποιεί σε μεγάλη έκταση ρητορικούς, και ειδικότερα μεταφορικούς τρόπους διατύπωσης και καταφεύγει στην μεγαλοστομία και στην σκοτεινότητα. Η επικράτηση αυτών των προβληματικών φιλοσοφικών αντιλήψεων και τάσεων, στην αναίρεση των οποίων αποσκοπεί και η επίμαχη φάρσα και η άμεση κατάδειξη της καταχρηστικής οικειοποίησης εννοιών από τις θετικές επιστήμες έχει ολέθριες συνέπειες στο θεωρητικό αλλά και στο πρακτικό επίπεδο. Πράγματι, η χαλάρωση, η συνεχής σχετικοποίηση και ουσιαστική κατάργηση των ορθολογικών κριτηρίων ελέγχου της σκέψης, που επιτρέπει την προκαταβολική θωράκιση απέναντι

⁷ Σε αυτό το πλαίσιο δεν μπορεί βέβαια να επιχειρηθεί η οποιαδήποτε λεπτομερής ανάλυση των αντιπαρατιθέμενων απόψεων και η ακριβής συσχέτισή τους με ανάλογες τοποθετήσεις σε ξένες εφημερίδες και περιοδικά. Η ορθότερη κατά την γνώμη μου αντιμετώπιση της παραδίας του Sokal εκφράζεται από το σύντομο άρθρο των εκδοτών του περιοδικού *Philosophy and Literature*, Denis Dutton και Patrick Henry – που κατά κανένα τρόπο δεν θα μπορούσαν να κατηγορηθούν για επιστημονισμό - "Truth Matters", *Philosophy and Literature* 20 (1996): 299-304 και από το κείμενο του Paul Boghossian, "What the Sokal Hoax ought to teach us", *Times Literary Supplement*, 13/12/1996. Όσον αφορά το *Impostures intellectuelles*, βλ. τις αντίθετες εκτιμήσεις των βιβλιοκρισιών των Kevin Mulligan, "The Symptoms of Godel-mania", *Times Literary Supplement*, 1/5/1998 και John Sturrock, "Le pauvre Sokal", *London Review of Books*, 16/7/1998. Για την ποικιλία των αντιδράσεων στην υπόθεση Sokal στις διάφορες φάσεις της που καταγράφονται στις αγγλόφωνες χώρες και την Γαλλία βλ. και Jeanneret, *L'affaire Sokal et la querelle des impostures*, ό.π.

στην κάθε κριτική⁸, οδηγεί τελικά σε σύγχυση και σε πλήρη αδυναμία διάκρισης μεταξύ αληθούς και ψευδούς, ορθού και εσφαλμένου, όπως άλλωστε φανερώνει το πάθημα των εκδοτών του *Social Text*.⁹ Η αποδοχή μιάς τέτοιας κατάστασης στην πνευματική ζωή αλλά και στην απλή, καθημερινή πρακτική θα ήταν καταστροφική, αφού θα μπορούσε να υπονομεύσει την ίδια την κοινή αντίληψη της αντικειμενικής πραγματικότητας και να εξομοιώσει κάθε λογής θεωρήσεις –σωστές και τελειώς λανθασμένες- ως εξίσου θεμιτές¹⁰. Και όπως έχει από την αρχή τονίσει ο Sokal, στο βαθμό που ενδιαφέρεται κανείς για την προαγωγή των κοινωνικών ιδεωδών της Αριστεράς, δεν μπορεί να μην αγανακτεί με την διάβρωση του αξιακού τους υποβάθρου την οποία συνεπάγονται οι περισσότερες μεταμοντέρνες προσεγγίσεις. Δεν είναι τυχαίο που ανάμεσα στους πιο ένθερμους υποστηρικτές της κριτικής του παρέμβασης συγκαταλέγονται οι υπέρμαχοι μιας Αριστεράς ανανεωτικής βέβαια, αλλά πάντοτε σταθερής στις κλασικές της αρχές¹¹.

Στη βάση των παραπάνω παρατηρήσεων θα μπορούσε να διακρίνει κανείς επιστημολογικά ή γνωσιολογικά, ηθικά, και πολιτικά επιχειρήματα τα οποία επικαλούνται όσοι προσυπογράφουν τις θέσεις των Sokal και Bricmont. Ο σεβασμός προς τους γνωστικούς ή οιονεί γνωστικούς στόχους της φιλοσοφικής δραστηριότητας και των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, η διατήρηση ενός επιστημονικού ήθους αναζήτησης της αλήθειας και επιδίωξης ορθολογικού κριτικού ελέγχου, η υπεράσπιση της λογικής συνέπειας, της σαφήνειας και της καθαρότητας στην έκφραση, προβάλλονται ως αναγκαίες προϋποθέσεις και για κάθε προσπάθεια στήριξης μιας προοδευτικής πολιτικής αλλαγής της κοινωνίας.

⁸ Όπως έχει πει ο Γιώργος Βέλτσος σε δημόσια συζήτηση, "η κριτική δεν τον αγγίζει", εφόσον "γλυστρά από πάνω του σα να φορούσε αδιάβροχο". Βλ., την αναφορά σε μια ανάλογη πλήρη αποφυγή του κριτικού ελέγχου, την οποία είχε καυτηριάσει με παρόμοια λόγια ο Gottlob Frege, στο "Antwort auf die Ferienplauderei des Herrn Thomae", στο *Kleine Schriften*, herausgegeben von Ignaccio Angelelli, Hildesheim: Georg Olms, 1967, p.328, που αναφέρεται από τον Jacques Bouveresse, στο εναρκτήριο μάθημά του στο Collège de France, *La demande philosophique*, Combas: Griseat, 1996, p. 91 (*Το αίτημα της φιλοσοφίας*, ελλ. μτφρ. Στέλιου Βιρβιδάκη, υπό έκδοση από τις εκδόσεις Πόλις) : "Φαίνεται πως υπάρχουν άνθρωποι πάνω στους οποίους τα λογικά επιχειρήματα γλυστρούν σαν πάνω σε αδιάβροχο..."

⁹ Κινητή 7/3/1997, Βιρβιδάκης 4/4/1997, Δημητράκος 21/11/1997. - Βέβαια δεν θα ήθελε ούτε να φανταστεί κανείς, πέρα από την απουσία κάποιας διαδικασίας κριτικού ελέγχου, που αντιβαίνει στην δεοντολογία ελέγχου των επιστημονικών δημοσιεύσεων, την χειρότερη και μάλλον απίθανη εκδοχή της συνειδητής και παραπλανητικής δημοσίευσης προφανώς λανθασμένων απόψεων.

¹⁰ Κούρτοβικ 17/2/1998, Παπαγγελής, 20/6/1999.

Από την άλλη πλευρά, από τους αντιπάλους των συγγραφέων του άρθρου-παρωδία και του *Impostures intellectuelles*, αναπτύσσονται ανάλογα, αλλά συχνά και πιο περίτεχνα αντεπιχειρήματα: Πρώτ'απ'όλα, αμφισβητείται πως η συγκεκριμένη έμμεση και άμεση πολεμική ενάντια σε ένα σύνολο πολύ διαφορετικών μεταξύ τους σύγχρονων στοχαστών επιτυγχάνει να καταδείξει την ανεπάρκεια των αντιλήψεων ή και την ανέντιμότητα των μεθόδων τους. Η πρακτική της "εις άτοπον απαγωγής" την οποία αποπειράται να εφαρμόσει ο Sokal με την φάρσα του δεν συνιστά νόμιμο πείραμα που μπορεί να στηρίξει επαρκώς τα συναγόμενα συμπεράσματα¹². Μάλιστα φανερώνει κακοπιστία και διάθεση εξαπάτησης χειρότερη από εκείνη για την οποία ο αμερικανός φυσικός κατηγορεί αυτούς στους οποίους απευθύνει την κριτική του. Και οι καταχρήσεις επιστημονικών εννοιών οι οποίες επισημαίνονται στο βιβλίο που υποτίθεται πως περιγράφει "απάτες", ή και "αγυρτείες"¹³, βασίζονται σε επιλεκτικές και περιοριστικές ερμηνείες. Οι ερμηνείες αυτές παραβαίνουν τους κανόνες της "ηθικής της ανάγνωσης"¹⁴ και οπωσδήποτε υποτιμούν την πραγματική πνευματική προσφορά των διανοητών τους οποίους προσπαθούν να μειώσουν.

Η κυριότερη όμως απόπειρα αντίκρουσης των καταγγελιών ανοησίας, ή και εξαπάτησης, με σκοπό την αποκατάσταση του προσβαλλόμενου κύρους των δασκάλων της μεταμοντέρνας σκέψης, στηρίζεται σε μια προσπάθεια ανίχνευσης των βαθύτερων, συνειδητών ή υποσυνειδητών κινήτρων των επικριτών τους. Προτείνεται η διάγνωση κάποιας μικρόψυχης, θετικιστικής και επιστημονιστικής θεώρησης που αναβιώνει την διαμάχη "επιστημόνων" και "ανθρώπων των γραμμάτων και των τεχνών", κατά την οποία οι πρώτοι προσπαθούν να επιβάλλουν την πνευματική κυριαρχία τους στους τελευταίους και κάνουν "κατάχρηση αυθεντίας"¹⁵. Αυτοί που εντυπωσιάζονται από τα πρότυπα των θετικών επιστημών αδυνατούν να κατανοήσουν την σημασία των νέων θέσεων και τάσεων, ή και την διαμόρφωση

¹¹ Βλέπε την δεξίωση της υπόθεσης Sokal από την εφημερίδα *Η εποχή* και το περιοδικό *Ο Πολίτης δεκαπενθήμερος* και ειδικότερα Γουργουρής 16/5/1997, Ελεφάντης 16/5/1997 και Σκαρπαλέζος 23/11/1997.

¹² Γαβρόγλου 1997.

¹³ Εδώ αξίζει να παρατηρηθεί η δυνατότητα απόδοσης της λέξης *impostures* με τον υφολογικά εντονότερο όρο *αγυρτείες* που αντιστοιχεί περισσότερο στην έννοια η οποία υποδηλώνεται με την ξενικής προέλευσης έκφραση "τσαρλατανισμός". Βλ. Βαγενάς 26/10/1997, Κασαπάκης, 11/1/1998, Κοζίρης 20/6/1999.

¹⁴ Μπιτσώρης 12/10/1997.

¹⁵ Λίποβατς 8/11/1997, Γιαλκέτσης 28/5/1999. Κλασική θεωρείται πλέον η ανάλυση της αντιπαλότητας των δύο αυτών μορφών πνευματικού πολιτισμού που επιχειρήθηκε από τον C.P. Snow

ενός νέου "ερμηνευτικού", φιλοσοφικού παραδείγματος¹⁶. Υπογραμμίζεται ο ρόλος της αντιπαλότητας μεταξύ συντηρητικών αμερικανών πανεπιστημιακών, συνεχιστών ή νοσταλγών μιάς ξεπερασμένης παράδοσης και δημιουργικών γάλλων στοχαστών, οι οποίοι δαιμονοποιούνται την στιγμή που φαίνεται να γονιμοποιούν με την σκέψη τους την ουσιαστική ανάπτυξη των πολιτιστικών σπουδών στις Η.Π.Α. Και για να ξαναγυρίσουμε στην πολιτική, υποστηρίζεται όχι μόνο η νομιμότητα αλλά και η υπεροχή μιας άλλης εκδοχής της λόγιας Αριστεράς, την οποία κακώς αντιστρατεύονται οι Sokal και Bricmont, ενισχύοντας έτσι τις αντιδραστικότερες τάσεις στον ακαδημαϊκό χώρο και όχι μόνο¹⁷. Τέλος, διαπιστώνεται η αλαζονεία και η αφέλεια ανθρώπων που υποτίθεται πως "μισούν την μεταφορά" γιατί δεν συνειδητοποιούν την παντοδυναμία των ρητορικών τρόπων¹⁸.

Όπως εύκολα, πιστεύω, θα καταλάβει ο προσεκτικός αναγνώστης του έργου του Bouveresse, τα περισσότερα από αυτά τα αντεπιχειρήματα δεν ευσταθούν και δεν αντιστέκονται τελικά στην αιχμή της επιχειρηματολογίας των Sokal και Bricmont. Όσο υπερβολικές ή απλουστευτικές και να είναι οι αιτιάσεις των δύο φυσικών, όσο και αν αδικούν σε κάποια σημεία τους στοχαστές τους οποίους επιθυμούν να ελέγξουν συνολικά, οι παρατηρήσεις τους δεν παύουν να έχουν σημαντική αξία. Εφόσον κανείς συμφωνεί ως προς την ανάγκη διασφάλισης στοιχειωδών κριτηρίων ορθολογικότητας και γνωσιολογικών κανονιστικών αρχών οι οποίες διέπουν την φιλοσοφική σκέψη, και τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, μάλλον θα βρει πειστική την κατάδειξη των προβληματικών όψεων της μεταμοντέρνας διάνοησης. Βέβαια, αν οι κανονιστικές αυτές αρχές εγκαταλειφθούν και αντικατασταθούν από τα ιδεώδη της πρωτοτυπίας, της επινοητικότητας και της ικανότητας τολμηρών συσχετισμών των πάντων¹⁹, αν περιφρονηθούν η λογική συνέπεια, η σαφήνεια και η

από το 1956. (Βλ. C.P. Snow, *Οι δύο κουλτούρες*, μτφρ. Μαριάννα Τζιαντζή, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995).

¹⁶ Νικολαΐδης 16/11/1997, Γεωργίου 2/11/1997.

¹⁷ Τζιόβας 2/11/1997, Μπαλτάς 1997.

¹⁸ Αρανίσης 1/4/1998.

¹⁹ Οι βιαστικές και εύκολες αναλογίες με τεχνικές, επιστημονικές θέσεις και θεωρίες, που στην καλύτερη περίπτωση δεν προσθέτουν τίποτα το ουσιαστικό στην κατανόησή μας και στην χειρότερη μας παραπλανούν, αποτελούν βασικό αντικείμενο κριτικής στο *Impostures intellectuelles* και στο *Θαύματα και παραζάλη της αναλογίας*. Γενικότερα, όσοι προτείνουν τολμηρές μεταφορές και παρομοιώσεις για να αποφύγουν την κατηγορία της παραδοξολογίας ή της ανακρίβειας, συχνά αποδέχονται ερμηνείες τους που ισοδυναμούν με την στήριξη βαρετών κοινοτόπων διαπιστώσεων, μέσα από τον φανταχτερό μανδύα του επιστημονικοφανούς φιλοσοφικού τους ύφους. Και υποστηρίζουν ότι τα αυστηρά κριτήρια που επικαλούνται οι Sokal και Bricmont δεν έχουν θέση στον χώρο των ανθρωπιστικών σπουδών (Βλ. Sturrock 16/7/1998) Ο Έλληνας αναγνώστης μπορεί νομίζω

ακρίβεια της έκφρασης και δοθεί έμφαση στην ρητορική πειθώ και την καλολογική δεινότητα, αν η φιλοσοφία χάσει την αυτονομία της και δεν θεωρηθεί τίποτε άλλο από ένα είδος λογοτεχνίας²⁰, το υπό εξέταση κριτικό εγχείρημα θα φαίνεται μάταιο και επιζήμιο.

Θα μπορούσαμε να επιμείνουμε στην λεπτομερέστερη ανάλυση της αντιπαράθεσης την οποία παρακολουθήσαμε στις ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά τα τελευταία χρόνια, περιγράφοντας την εξέλιξή της προς περισσότερο εκλεπτυσμένες και σύνθετες αντιλήψεις. Όμως είναι νομίζω εφικτό, αλλά και προτιμότερο σε αυτό το σημείο, να επιχειρήσουμε έναν πρώτο απολογισμό συνεξετάζοντας και ορισμένες άλλες παραμέτρους που θα μας επιτρέψουν να καταλήξουμε στα συμπεράσματά μας.

Είναι γεγονός ότι η συζήτηση στις περισσότερες περιπτώσεις κινήθηκε σε αρκετά υψηλό επίπεδο παρά τις εξαιρέσεις εκατέρωθεν εκτροπών που οφείλονταν σε υπερβολές και σε οξείες επιθέσεις προσωπικού χαρακτήρα, όπου δύσκολα εντοπίζει κανείς την επιχειρηματολογική ουσία πίσω από τα ρητορικά πυροτεχνήματα. Βέβαια, μπορεί να υποστηριχθεί πως η σάτιρα και η ειρωνεία -την οποία πρώτος χρησιμοποιεί ο Sokal στήνοντας την παγίδα του- συνιστούν νόμιμο οπλο στο πλαίσιο μιάς ιδεολογικής ή και μιάς καθαρά φιλοσοφικής πολεμικής²¹. Οπωσδήποτε, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι στην κοινότητα των Ελλήνων διανοουμένων εκπροσωπήθηκαν οι περισσότερες από τις βασικές απόψεις που αντιπαρατέθηκαν διεθνώς γύρω από την υπόθεση Sokal, συχνά με πρωτότυπες διατυπώσεις, από τις πιο ακραίες μέχρι και τις πιο μετριοπαθείς, και σε ενδιαφέρουσες παραλλαγές²².

να εφαρμόσει τα όσα γράφει ο Bouveresse σχετικά με την "αξιοποίηση" του θεωρήματος του Godel στον ευρύτερο χώρο της κοινωνικής φιλοσοφίας στο άρθρο "Ζακ Ντεριντά: Η πολιτική σημασία του θεωρήματος του Γκέντελ", το οποίο περιλαμβάνεται στην συλλογή του Αριστείδη Μπαλτά, *Φιλοξενώντας τον Ζακ Ντεριντά...Στο περιθώριο επιστήμης και πολιτικής*, Αθήνα: Εκκρεμές, 1999, σσ.37-50. Φυσικά, η ορθή χρήση μεταφορών και αναλογιών συνιστά δύσκολο φιλοσοφικό ζήτημα που μάλλον δεν αντιμετωπίζεται επαρκώς από τους Sokal και Bricmont ούτε από τον Bouveresse.

²⁰ Σχετικά με αυτό το ζήτημα, βλ. το εξαιρετικό άρθρο της Susan Haack, "As for that Phrase 'Studying in a Literary Spirit'...", στη συλλογή κειμένων της, *Manifesto of a Passionate Liberal*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1998, pp. 48-68.

²¹ Βλ. Μαργωμένου 6/6/1999, Ψυχογιός 12/10/1997. Για το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ευτελούς πολεμικής που διακρίνεται από κακό χιούμορ και ισχνή και ατελέσφορη, ad hominem επιχειρηματολογία, βλ. Βέλτσος 8/11/1997. Ο αναγνώστης του *Θαύματα και παραζάλη της αναλογίας* έχει την ευκαιρία να απολαύσει την γνήσια σατιρική διάθεση του Bouveresse, η οποία κυριαρχεί και στα περισσότερα συντομότερα κριτικά κείμενά του και στα έργα του *Le philosophe chez les autophages*, Paris: Minuit, 1984 και *Rationalité et cynisme*, Paris: Minuit, 1984.

²² Παράδειγμα πρωτότυπης συμβολής στην διαμάχη αποτελεί η συσχέτισή της με το ιστορικό προηγούμενο της αντιπαράθεσης φιλοσόφων και ρητόρων στην Αρχαία Ελλάδα. (Βλ. Μαρωνίτης 26/10/1997)

Ενδιαφέρον για την αποτίμηση των ελληνικών αντιδράσεων παρουσιάζει το γεγονός ότι οι αντίπαλες πλευρές συντάχθηκαν σε γενικές γραμμές αντίστοιχα με συγκεκριμένα ρεύματα και "σχολές", που τα τελευταία χρόνια παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των κυριότερων τάσεων στην πανεπιστημιακή έρευνα στον χώρο της φιλοσοφίας, των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών και της λογοτεχνικής κριτικής. Τα ρεύματα αυτά και στον τόπο μας επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό την πνευματική ζωή στο σύνολό της και συχνά προβάλλονται σε εκλαϊκευμένη μορφή, σαν «μόδα», από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας.

Οπωσδήποτε, θα αποτελούσε λανθασμένη απλούστευση να μιλά κανείς γενικευτικά, από την μια πλευρά, για το "στρατόπεδο" των "επιστημονιστών", και από την άλλη, των "ερμηνευτικών" εκπροσώπων των ανθρωπιστικών σπουδών, ή των "ανθρώπων των γραμμάτων", χωρίς να εξετάζει προσεκτικά τις ιδιαίτερες αποχρώσεις των διαφόρων επί μέρους τοποθετήσεων. Πάντως, δεν είναι τυχαίο που οι υποστηρικτές των Sokal και Bricmont συνέδεσαν την επιχειρηματολογία τους, κυρίως με την προβολή των μεθόδων της αναλυτικής φιλοσοφίας, με την υπεράσπιση μάλλον παραδοσιακών αντιλήψεων στην κριτική της λογοτεχνίας, και με την επίκληση των διαχρονικών αξιών της αριστερής πολιτικής²³. και οι πολέμιοί τους προσπάθησαν να τονίσουν την ευρύτητα και την υπεροχή της "ηπειρωτικής"²⁴ φιλοσοφίας, την επικράτηση των μετα-στρουκτουραλιστικών θεωριών της λογοτεχνίας, την ανάγκη αξιοποίησης των διδαγμάτων της σύγχρονης κοινωνιολογίας της επιστήμης, τον απελευθερωτικό, πλουραλιστικό, αν όχι σχετικιστικό, χαρακτήρα των προσεγγίσεων της νέας Αριστεράς²⁵. Τέλος, όσον αφορά την στάση των δημοσιογράφων που είτε πήραν μέρος στη διαμάχη, είτε προσπάθησαν να παίξουν απλώς διαμεσολαβητικό ή και συμφιλιωτικό ρόλο, μπορεί κανείς να παρατηρήσει δύο κυρίως αντιδράσεις: αφενός, κάποια ίσως αδέξια, αν και, κατά τη

²³ Βλ. αντίστοιχα, Βιρβιδάκης 4/4/1997 (με εκτενείς βιβλιογραφικές αναφορές στις σχετικές φιλοσοφικές συζητήσεις κυρίως στην Γαλλία) Βαγενάς 26/10/1997, 20/11/1997, Ελεφάντης, 16/5/1997, Σχίζας 30/5/1999, Σκαρπαλέζος 23/11/1997. Βέβαια, με την πλευρά αυτή συντάσσονται και οι περισσότεροι φιλελεύθεροι, υπέρμαχοι μιάς μορφής κριτικού ορθολογισμού στην πολιτική. (Βλ. Δημητράκος 16/11/1997, 20/11/1997)

²⁴ Πρέπει εδώ να σημειωθεί πάντως ότι ο όρος "ηπειρωτική" φιλοσοφία -που παραπέμπει στα περισσότερα φιλοσοφικά ρεύματα τα οποία άνθισαν στην ηπειρωτική Ευρώπη κατά τον εικοστό αιώνα (φαινομενολογία, υπαρξισμός, ερμηνευτική) χρησιμοποιείται κυρίως από τους αναλυτικούς φιλοσόφους.

²⁵ Βλ. ενδεικτικά, Γεωργίου 12/10/1997, 2/11/1997, Τζιόβας 2/11/1997, Δημηρούλης 13/6/1999, Γαβρόγλου 1997, Μπαλάς 1997.

γνώμη μου, μάλλον υγιή υιοθέτηση των εκτιμήσεων του Sokal²⁶, που ακολουθεί τα αντανάκλαστικά του κοινού νου, αφετέρου, μιαν ανεκτικότερη, ουδέτερη έως θετική αντιμετώπιση των μεταμοντέρνων διανοουμένων, στο όνομα του σεβασμού της ιδιαιτερότητας και της σημασίας του έργου τους²⁷. Βέβαια, η μελέτη της αρθρογραφίας στις εφημερίδες και τα περιοδικά που ασχολήθηκαν με την υπόθεση οδηγεί στην διαπίστωση πως προβληματική δεν είναι τόσο η κάλυψη μιάς τέτοιας αντιπαράθεσης στον χώρο της διάνοησης από επαγγελματίες δημοσιογράφους, όσο η πρόχειρη και φιλοσοφικά ρηχή και απρόσεκτη επιχειρηματολογία δημοσιογραφούντων διανοουμένων²⁸. Αυτοί συνήθως αποτελούν ζωντανό παράδειγμα της καλλιέργειας και στην Ελλάδα ενός σαθρού λόγου, που στοχεύει στον εντυπωσιασμό με την προσποίηση της εννοιολογικής βαθύτητας και κρύβει την κενολογία και την έλλειψη λογικής συνοχής χάρη στην ασάφεια και την αοριστία των ρητορικών του σχημάτων. Και ακριβώς την κυριαρχία ενός απατηλού λόγου τέτοιου είδους νομιμοποιεί, και τελικά διευκολύνει και προάγει, η ανάπτυξη του πολύμορφου στοχασμού εναντίον του οποίου στρέφονται τα πυρά των Sokal, Bricmont και Bouveresse.

²⁶ Μαργωμένου 6/6/1999.

²⁷ Βλ., μεταξύ άλλων, Γιαλκέτσης 28/5/1999 και επιφυλλίδες ανάλογου περιεχομένου της Κατερίνας Σχινά στην *Καθημερινή*.

²⁸ Βέλτσος 14/6/1997, 8/11/1997, Γεωργίου 12/10/1997, 2/11/1997.